

SEYAHATNAME'YE GÖRE 17. YÜZYIL OSMANLI COĞRAFYASINDA TÜTÜN ÜRETİMİ, ALIM SATIMI VE KULLANIMI

ÖZET

Seyahatnâmeler, yazıldığı dönem toplumlarının hayatını, gelenek ve göreneklerini, giyim ve kuşamlarını, yeme ve içme kültürlerini, inanç sistemlerini, siyasi ve sosyal yönlerini kayıt altına alan önemli belgelerdir. Dolayısıyla geleceğe yön verirken geçmişin gerçeklerini bilmenin önemli katkılar sağladığı bilimsel gereklerdendir. Bu itibarla yazılmış pek çok seyahatnâmenin varlığı bilinmektedir. Türk kültür tarihinin en önemli seyahatnâmelerinden birisi de on yedinci yüzyılda Evliya Çelebi tarafından on cilt olarak yazılmıştır. Bütün Osmanlı coğrafyası ile İran, Kafkasya, Kırım'ın yanı sıra Baltık Denizine kadar hemen bütün Avrupa'yı içine alan çok geniş bir alanı gezerek, intibalarını kayıt altına almıştır.

Evliya Çelebi, gezip gördüğü coğrafyadaki toplumların soyut-somut pek çok kültürel ögesini tespit etmiştir. Bunlardan birisi de Osmanlı coğrafyasında ilk kullanım izlerini on altıncı yüzyılda gözlemlediğimiz tütündür. Tütünün ilk olarak Kristof Kolomb tarafından Amerikan yerlilerinden öğrenilerek Avrupa'ya getirildiği, oradan da Osmanlı coğrafyasına geçtiği kabul edilmektedir. Gerçi Çelebi, Ayasofya'daki bir kalıttan Hz. Peygamber'den önceye giden bir tarihinin varlığından bahsetse de bu bir hakikati ifade etmemektedir. Çelebi, Osmanlı coğrafyasının değişik yerlerindeki üretimi, alım satımı, kullanımı, yasaklanması gibi konularla ilgili olarak Seyahatnâme'nin hemen her cildinde onlarca anektod anlatmakta ve bilgi vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Seyahatnâme, Evliya Çelebi, tütün ekimi, tütün kullanımı, tütün yasağı, Osmanlı Devleti

TOBACCO AGRICULTURE, TRADING AND SMOKING IN 17TH CENTURY OTTOMAN GEOGRAPHY ACCORDING TO SEYAHATNÂME

ABSTRACT

Travel books are important documents that record the life, traditions, customs, clothing-culture, food-drinking cultures, belief systems, political and social aspects of the societies in which they were written. Therefore, it is one of the scientific requirements that knowing the facts of the past contributes significantly while guiding the future. The existence of many travel books written in this respect is known. One of the most important travel books in the history of Turkish culture is written by Evliya Çelebi in ten volumes in the seventeenth century. In addition to the entire Ottoman geography, Iran, the Caucasus, the Crimea, as well as the Baltic Sea, traveled to a wide area covering almost all of Europe and recorded its implications.

Evliya Çelebi has identified many abstract and tangible cultural elements of the societies in the geography she travels. One of them is tobacco, which we observed in the Ottoman geography in the sixteenth century. It is accepted that tobacco was first brought to Europe by the Native Americans by Christopher Columbus, and then it was transferred to the Ottoman geography. Though Çelebi, Although it speaks of the existence of a history that goes before the Prophet, this does not express a truth. Çelebi tells dozens of anecdotes and provides information on almost every volume of Seyahatnâme about tobacco production in different parts of the Ottoman geography, tobacco purchases and sales, tobacco use and tobacco prohibition.

Keywords: Seyahatnâme, Evliya Çelebi, tobacco agriculture, tobacco smoke, tobacco prohibition, Ottoman Empire

1611 yılında Kütahya'da dünyaya gelen Evliya Çelebi, 1684 yılında İstanbul'da ölmüştür. Genç yaşında başladığı gezi macerası ölümüne kadar yaklaşık elli yıl sürmüştür. Çelebi, öncelikle Osmanlı coğrafyası ve Osmanlı dışında mücavir alanlara yaptığı bu seyahatlerini 10 ciltlik Seyahatnâme adlı eserinde toplamıştır. Evliya Çelebi, gittiği coğrafyaların, şehirlerin özellikleri başta olmak üzere milletleri, milletlerin sosyal ve kültürel hayatları, dini inançları, dilleri, giyim kuşamları, yeme içmeleri gibi hususlardaki pek çok kıymetli bilgiyi kaydetmiştir. Tütme fiilinden türemiş olan tütün kelimesi, Türkçenin eski dönemlerinden beri duman anlamında kullanılmış olup 1600'lü yıllardan itibaren tütün bitkisini de ifade etmeye başlamıştır. Osmanlı Devletine ilk geldiği yıllarda önce tabaka/tabaga, sonraki dönemlerde resmi dilde duhân, halk arasında tütün diye adlandırılmıştır (Yılmaz 2012; 1). Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesinde ise hem Arapça kökenli olan duhân hem de Türkçe kökenli tütün kelimelerinin kullanıldığı görülmektedir. Tütün ve mamullerinin dolayısıyla tütün içilmesinin ilk olarak Amerika yerlilerinde özellikle de Mayalar ve Kızılderililerde görüldüğü söylenmektedir. Amerika'ya ayak basan Avrupalı kâşiflerin yerlilerde gözlemlediği önemli farklılıklardan birinin tütün içimi olduğu bilinmektedir. Bu keşiflerin 1400'lerin sonu 1500'lerin başında gerçekleşmesine göre, tütünün de Avrupa'ya hemen bu yılların sonunda geldiği anlaşılmaktadır. Ancak tütünün Avrupa'da benimsenmesi ve yaygın olarak kullanılmaya başlanması aşağı yukarı yüz yıllık bir süreçte gerçekleşmiştir. Zamanla sigara içmek Avrupa'da medeniliğin göstergesi gibi de algılanmaya başlanmıştır. Hatta 1710 yılında Deli Petro, halkının Avrupalılara benzemesi için, içki, sigara, kahve içmelerini önermiştir.

“Amerika'da Yukatan adasında yaşayan Maya'lara ait tarihî taşlar üzerindeki resimlerde ve Kuzey Ohio bölgesindeki höyüklerdeki eserlerde tütünün kullanılma şekillerine ve pipo resimlerine sık sık rastlanmaktadır. Kristof Kolomb ve arkadaşları San Salvador adasına ayak bastığı zaman, ada yerlilerinin ağız ve burunlarından dumanların çıktığını görmüşler ve bu dumanların da kurutulmuş tütün yaprağı olduğunu öğrenmişlerdir. Kolomb, yerlilerin tütünü ağızda çiğneyerek, pipo içimine benzer bir sistemle tütürmek, buruna çekmek sureti ile kullandıklarını görmüştür” (www.msxlab.org/forum/tarih/14436-tutunun-tarihi.html).”

Tütünün öncelikle çeşitli ağızlıklar içinde yakılarak; ancak sonraki dönemlerde kâğıda sarılarak sigara şeklinde içildiği anlaşılmaktadır. “Sigaranın yayılması 1856 Kırım harbinden sonra olmuştur. Kırım savaşı sırasında gazete kâğıdına sarılarak içilen tütünler Türk, İngiliz, Fransız ve yerli ordulara mensup askerler arasında büyük rağbet görmüştür. Harp koşullarının sigara kullanmayı artırması savaş sonrası yurtlarına dönen askerlerin bu alışkanlıklarını beraberinde götürerek oralarda devam ettirmesi sigara sanayinin temeli olmuştur” (www.msxlab.org/forum/tarih/14436-tutunun-tarihi.html).”

Yakın geçmişe kadar, sigaranın basit bir öksürükten başka bir zararının olmadığı düşüncesi hâkim olsa da, 1761 yılında Hill, tütünü enfiye gibi kullananlarda nazal (geniz) kanser geliştiğini tespit etti. 1800 yılında Alman ST Soemmering, pipo kullananlarda dudak kanserine neden olduğunu, 1950'li 1960'lı yıllarda İngiliz Doll ve arkadaşları 41.000 İngiliz doktor üzerinde yaptığı araştırma ile sigaraya bağlı 28 hastalık tespit etmişlerdir (Barış 1972; 3). Bilindiği halk sağlığı açısından bugün en tehlikeli görülen etkenlerden birisi sigara kullanımınıdır. Başta

kalp-damar olmak üzere diğer pek çok hastalık üzerinde tetikleyici etkisinin olduğu saptanan tütün ve tütün mamullerinin bireysel olmaktan öte toplumsal anlamda da etkileri söz konusudur. Dolayısıyla umuma açık yerler ve kapalı mekânlarda içiminin yasaklanması, içmeyenleri etkilemesi yönüyle önemli ve ciddi zararlarına işaret etmektedir. “Tütün kullanımı dünyada oldukça yaygın bir davranıştır. Halen dünya genelinde 1.5 milyara yakın kişi sigara içmektedir. Tütün kullanan kişi sayısının en fazla olduğu ülkelerin başında Çin, Hindistan ve Endonezya gelmektedir. Türkiye ise 17 milyon dolayında tütün kullanan kişi sayısı ile bu ülkeler arasında onuncu sırada gelmektedir. Dünya tütün tüketiminin üçte ikilik bölümü, aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 10 ülkede olmaktadır” (Bilir 2011; 1). “Tütün kullanımı dünyadaki başlıca sekiz ölüm nedeninden altısı için risk faktörüdür. Tütün kullanımı; akciğer, gırtlak, böbrek, mesane, mide, bağırsak, ağız boşluğu ve yemek borusu kanserlerinin yanı sıra, lösemi, kronik bronşit, kronik solunum yetmezliği, KOAH, koroner kalp rahatsızlığı, felç, düşük ve prematüre doğum, doğum anomalileri ve kısırlık gibi rahatsızlıklara da yol açar. Bu hastalıklar ise, insanların acılar çekmesine ve üretken yıllarının boşa geçmesine yani işgücü ve gelir kaybına neden olur. Ayrıca, tütün kullanımı, ücret kaybına, azalan verimliliğe ve sağlık giderlerinin artmasına yol açtığından ailelere ve ülkelere ekonomik zarar verir (World Bank, 1999'dan aktaran Başol 2015; 3).

Tütünün İstanbul'a 1500'lü yıllarda Mısır yoluyla geldiği belirtilmektedir. Bu da gösteriyor ki Mısır'ın tütünle tanışması İstanbul'dan çok önceki tarihlere gitmektedir. Zaten sonraki anlatımlar ve tespitlere bakılırsa Mısır'da tütün kültürünün çok gelişmiş olduğu görülecektir. “Osmanlı devletinde 1691 yılında yapılan tütün tahriri verilerine göre tütün üretimi yapan 38 kaza ve burada üretim yapan çiftçi sayısı da 10.487 olarak belirtilmiştir” (Aksın 2019; 501).

Yukarıda kısaca tarihi gelişiminden bahsettiğimiz tütün ve tütün kullanımına dair Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sinde önemli bilgilere ulaşmaktayız. Bu eserdeki bilgilere göre Osmanlı toplumunda tütünün kendi kültürünü oluşturduğu, aynı zamanda ciddi bir ticaret hacmine ulaştığı anlaşılmaktadır. Tütünün aynı zamanda siyasi ve toplumsal bazı olayların sebebi olduğu da gözlemlenmektedir.

Tütün Kullanımı

Evliya Çelebi'nin tütün içiminin çok eski bir âdet olduğuna dair ilginç bir tespiti söz konusudur. Ayasofya'nın camiye dönüştürülmesi esnasında bir duvarın kırılmasıyla içinden demirden tütün lülelerinin çıktığını, hatta tütün kokusunun hâlen geldiğini belirtmektedir: “Bu kubbe-i kadîm tâ Ayasofya binâ olunaldan berü (---) kırılın binâsıdır kim Hazret-i Risâlet'den (---) mukaddemdir kim bu kubbeyi türbe etmeğe mübâşeret etdikleri asırda bin (---) sene olmuşdu. Üstâd-ı bennâ kûhkenler bu kubbenin cânib-i cenûbunda Ferhâdî külünkler ile bir pençere yeri açarken iki tula mâbeyninde bir demirden tütün lülesi çıkup cümle halkın manzûru olmuşdur kim ol mahalde yine içinde duhân râyihası munkatı' olmamış idi. Bundan ma'lûm oldu kim rû-yı arzda tütün içmek kadîm imiş. Ve's-selâm(C1-169).

Evliya Çelebi, İstanbul'un delileri ve meczuplarını anlatırken, bu delilerden birinin annesinin tütün içtiği için hapsedildiğinden bahsetmektedir. Bir örnek olarak geçiyor görünse de kadınların da tütün içtiklerini göstermesi bakımından önemlidir: "Bir kerre bu Dîvânenin vâlidesin tütün içerken dutup haps ederler" (C1-187). Yine başka bir meczup olan Duhankeş Dede'nin enfiye mübtelası olduğundan, çocukların onun enfiye kutusuna tütün yerine toz toprak koyup çektiindiklerinden şaka yollu bahsetmektedir: "Ve **Dîvâne Duhân-keş Dede:** Mecâzibûndan bî-zebân sâhib-i kayalık bir dîvâne idi. Burun otunu içmeğe mübtelâ olup ba'zı sıbyân burun otudur deyü türâbı avucuna koyup burnundan çeküp günde yüz dirhem türâbı içse çok değildi. Bir kaç kerre kerâmeti zâhir olmuştur"(C1-185).

Çelebi, Kırım coğrafyasında tütün içen Tatar askerlerden bahsederken, tütün içimini müteakip askerlerin kendinden geçtiğini belirtmektedir ki, muhtemelen tütünün içine esrar benzeri uyuşturucu katılarak içildiği anlaşılıyor: "Ve cümle Tatar tütünü pek içerler, aslâ dumanın taşra çıkarmazlar. Hemân dumanın içüp mest olup yıkılıp 'esrik olganmız' deyü sarhoş olurlar" (C8-21).

Evliya Çelebi, Kahire'de çarmıha gerilerek derisi canlı canlı yüzülen bir haraminin bu esnada tütün içtiği ve meval denilen türküler söylediğinden bahsetmektedir. Derisi yüzülüp çarmıha gerilen birisinin hiçbir acı duymadan şarkılar söylemesi, muhtemelen içtiği tütünün içinde uyuşturucu cinsinden bir maddenin olduğunun da göstergesidir: "Derhâl kâşif kîseleri alup ricâsin kabûl edüp ol harâmîyi cellâdlar meydân-ı siyâsete getirüp çarmîha gerüp hayâtda iken arkasından derilerin göğsüne ve göğsünden derilerin arkasına yüzerken kendüsü tütün içüp mevâl murabba'ları çağırıp kendünün âdemleri kırdığın ve basdığın ve asdığın medh edüp bir kerre âh demeden cellâdlar ellerin ve ayakların kırıp ba'dehu bütün derisin yüzüp saman doldurup lâşe-i murdârin alay.." (C10-181).

Evliya Çelebi, keyif verici maddeleri anlattığı bahislerde genellikle kendisinin bu tür maddeleri kullanmadığından bahsetmektedir. Hatta kendisine bazı sultan ve beylerin ısrar etmelerine rağmen yeminli olduğunu belirterek bunlardan kullanmadığını ifade etmektedir. Çelebi, bu nesnelere kullananlarla sık sık bir araya geldiğini, içilen mekânlara gittiğini bildirirken, anlatımına bir ustalık vererek neleri içmediğini, otuz kırk sayılarına varan keyif verici madde listesi ile ortaya koymaktadır. Bunların içinde tütünün yanı sıra uyuşturucu macunlar ve otuza yakın şarap çeşidi saymaktadır: "Hakîr bu kadar âlüfte ve âşüfteler ile meyhâne ve bozahâne ve kahvehâne yasdandık, Hak Sübhânehû ve Ta'âlâ âlimü's-sırrı ve'l-hafiyâtıdır kim bu kutu bozasıyla ve Mısır'ın pirinc subyasıyla ve Kırım'da maksıma derler bir güne yine kutu bozasına benzer bir bozadır, bu üçünden gayrı içmek müyesser olmamıştır kim rahm-ı mâderden müştak olalı me'kûlât [ü] meşrûbâtın mükeyyifâtlarından ömrüm içinde ne tütün, ne kahve, ne çay ve ne bâdyân ve ne kışır ve ne sa'leb ve ne mahleb ve ne pivo ve ne med ve ne şarâb.." (C1-348).

Yine İran bölgesine yaptığı bir seyahatte, keyif verici maddelerden kullanmadığını başkalarının şahitliği ile dile getirmektedir: "Paşa eyitdi: 'Cânım Hân, bu kadar bî-ma'nâ eşyâları bu gidi neylerdi. Şarâbı, rakısı ve sirkisi var'

dedi. Hân eyitdi: 'Sultânım, vallah ve billah ve tallah, üç yıldır bizdedir. Ömründe şarâb ve tütün ve kahve içdiği yokdur" (C4-78).

Çelebi, başka bir yerde yine tütün, kahve ve şarap içmediğinden yeminle bahsetmektedir: "hakîr-i pür-taksîr bu âna dek Arab u Acem'de ve yedi sene kralların papinte hatlarıyla kâfiristânda beş on hizmetkârlarımla ve küheylân atlarımla bu kadar sene seyâhat etdiğim memâlik-i mahrûselerde bu kadar krallar huzûrunda ve bu Acem hânları pîşinde Vallahi ve Billahi ve Tallahi bir katre şarâb ve arak nûş etmek müyesser olmamışdır. Hattâ Âl-i Osmân diyârında cemî'i a'yân-ı meclisde kahve ve tütün mubâh iken Vallahi'l-azîm anları nûş etmek müyesser olmamışdır" (C4-209).

Çelebi, Bosna'da Boşnak gazilerin kendisine şarap ikrâmında bulduklarını ve bırakın şarabı, tütün ve kahve bile içmediğini bildirmektedir: "Bak a kazı yiğit, bu ta'âm bizüm değıldür, Allâh efendimizindür. Bu esîrlerimizin bâğlarıdır. Bunda cümlesi manca yeyüp şarâb içerken Allâhumuz bu mancayı ve bu şarâbı bize ihsân eyledi. İçe benüm elimden şu şarâbı" deyü bir çanak şarâb sundukda, hakîr eyitdim:

'İçmem gâzîler ve âbâ vü ecdâdım dahi tütün ve kahve dahi içmemişlerdir, değıl ki ben şarâb içem" C5-248).

İstanbul Üsküdâr'a Celalîlerin baskın yapacağı haberi üzerine bu bölgeye harbi seyretmek için geçen berduş, yolsuz, evsiz, esrarkeş insanları anlatmaktadır. Çelebi, yaşanan izdihamı, bu izdihamda karşıya geçmek için kayık bulunamadığından, bazı askerlerin belindeki tütün kesesinden, elindeki altı boğumlu Diyarbakır çubuğundan, Bursa işi lüle taşı çubuğundan ve karınca ayağı şeklinde doğranmış Cebeliye, Latkiye, Yenice tütünlerinden bahsetmektedir: "Ol günde vâveylâ ve vâ-veledâ olup bir kayık bin altuna bulunmaz, hâl neye müncer olur. 'Ananın babanın bir daneciğı idim, *el-hükmü lillâh*' der. Ba'zısının yelpâzesi elinde, tütün kîsesi belinde altı boğum Diyâribekr'in ebrî nârenc çubuğuna, Bursa'nın imâm lülesine Cebeliye ve Latkiye ve Yenice'nin karınca ayağı doğranmış mümessek duhânın içerek murabba'ât fasılları ederek bu deryâ-misâl asker içre ol izdihâmda piyâde giderek har har solur" (C3-49).

Çelebi, Celalîlere karşı savaştığı için yorgun ve zayıf düşmüş bir askere rast geldiğinde yemekten önce tütün ve kahve teklifinde bulunmaktadır: "Tiz bize menzilci tütün kahve getir ve mâhazar heybede ne var ise bu kardeş ile yeyelim!" (C3-52).

Tuna'nın buz tuttuğı bir ortamda, bu bölge insanların buz üzerinde kaymalarını ve gösterdikleri maharetlerden bahsederken tütün içtiklerini de belirtmektedir: "Ba'zılar kemândârlık ederek, niçesi tüfenk atarak, niçesi duhânın içerek ikişer üçer kişi musâhabet ederek buz kayarlar. Niçeler cem'iyet-i kübrâ edüp buz üzre toprak döküp azîm vezni üzre âteşler yakup bütün sığırları ve koyunları kebâb çevirüp ayş [u] nûş ederler" (C3-186).

Hezarfen Abdal Han'ın maharetlerinden bahsederken onun nakışlı, işlemeli tütün çubuğu yaptığını belirtmektedir: "Ve tütün çubuğu üzre sırma-ı gûnâ-gûn ile ve hurde incüler ile çubuk örer kim maktûr-ı beşer değildir"(C4-71). Tütün kullanımı, aynı zamanda bazı gösteri sanatlarına da konu malzemesi olmuştur: "Ve **Mukallid Sûrnâ Ahmed Çelebi**: Mezkûr Şengül Çelebi'nin bürâderidir. Ammâ bu dahi ferîd-i asr mukalliddir, her taklîdde pür-mahâretedir. Kendi tiryâkî olmağile kaçan tiryâkî taklîdi etse âdem dem-beste olup hayrân olur. Tiryâkî tütün doğrarken, elin bıçağile kesüp bir san'at ile parmağından ol kadar kan akırdı kim âhir akıl dâ'ire-sinden çıkup bî-hûş sehel yatup kalkdıkda yine parmağından kan alâ-mele'i'n-nâs cereyân etmededir" (C1-347).

Evliya Çelebi, bir sirkteki cambazın tehlikeli hareket ve hünelerinden bahsederken, işin içine tütün kesesinin de girdiği gözlemlenmektedir: "Andan yine aşağıdaki mismâra ser-nigûn süzülüp yine ayağı meshi yerinden asılıp yine aşağıdaki mismârı çıkarup yukarudaki enser üzre yine ayağa kalkup kaddince dîvâra mismârı kakup anda dahi niçe yüzden hüneler gösterdi. Bu mismâr mahalli zemînden dokuz âdem kaddi oldu. Bu mismârda iken belinden tütün kisesin çıkarup mismâr üzre kiseyi koyup tepesi üzre durup ayakları ber-hevâ hareket etdirirdi" (C4-79).

Osmanlı ordusunun ileri gelenlerinin, seferde tütün içimini bir seremoni şeklinde icra ettikleri anlaşılmaktadır: "Alî Paşa: "Hazînedârı çağırın. Cümle iç ağaların hâzır edüp tenbîhimiz üzre tütünler ve kahveler ve şerbetler getirsinler." deyince cümle iç ağaları kat ender kat müheyyâ ve hâzır-bâş olup sâbit-kadem durdular" (C5-313).

"Andan cümle Kırım askeri Âl-i Osmân ordusun mâl-ı erzâk ile ve zî-kıymet akmişe-i fâhireler ile ve gûnâ-gûn sığâr ve kibâr pençe-i âfitâb esîrler ile Paşa askerinin ve Akkirmân halkın eyle ganîmet etdiler kim bir harbende ve bir sâyis ve garîb yiğitler çifte çifte köçeklere mâlik olup yedi yaşında bir gulâm yedi okka ve bir vukiyye duhâna bey' olunup bir gümüş Macar üzengisi üç guruşa ve bir semmûr kürk on vukiyye duhâna bey' olunup sâ'ir metâ'-ı zî-kıymetler dahi bî-kıymet ve bî-su'âl fûrûht olundu." (C5-85)

"Seydî Ahmed Paşa'yı katl etdiğine peşîmân olup müte'ellim-künân duhânın içerek giderdi, zîrâ Seydî merhûm askerinin kalb kuvveti ve kâfiri sındırmış idi."(C6-10)

Çelebi, Osmanlı ordusunda askerler arasında tütün içmenin çok yaygın olduğundan bir okka tütünün bir altın gibi yüksek fiyatlarla satıldığından bahsetmektedir:

"Bir dağlık ve bir ormanlık içinde meks olundu. Hattâ bu mahalde bir vukiyye beksümât bir guruşa ve bir vukiyye duhân bir altuna ve bir at yemi yarım guruşa çıkup asker-i İslâm içinde kaht-ı galâ olup şiddet-i şitâdan kalan atların hisâb [u] kitâbın Allâh bilir" (C6-228).

"Hattâ on dirhem ekmek bir akçeye ve bir yem bir guruşa ve bir vukiyye beksumat bir altuna ve bir kıyye kahve bin akçeye ve bir vukiyye duhân on guruşa çıktı" (C6-51).

Çelebi, Beç kalesinde gördüğü ilginç âletlerden söz ederken, et, soğan ve tütün kıymaya yarayan bir âletin varlığını kaydetmektedir: "Dörd ayaklı bir demirden çarhlardır. Kaçan kim et kıymak ve soğan doğramak ve

tütün kıymak ve gayri eşyâlar doğramak murâd edinsen hemân bu çarhların sâ'atin kurup ân-ı sâ'atde beş vukuyye tütün ve elli vukuyye eti eyle kıyar kim gûyâ ma'cûn eder" (C7-98).

Evliya Çelebi, Kahire'de burun tütününün Hint biberi ile hurma çekirdeğinin içinde bir karışım yapılarak yendiğini anlatmaktadır. Daha sonra Çelebi, bunun insana bir rahatlama verdiğini, genellikle de Fellahların bunu yediğini kaydetmektedir ki, bu ifade tütünün yenildiğini bildiren nadir örneklerdendir: "Kırmızı kabuklu yumruk kadar eğri büğrü hûrmâdır. Ve çekirdeğinin içi boşdur, hokka edüp içine fülful-i Hindî ve burun tütünü korlar, lezzeti hoş-hordur. Ammâ tabî'ati mu'tedil eder ve ekseriyyâ fellâhlar tenâvül ederler" (C10-414).

Yunanistan'daki Eğriboz adasının beyaz taşından süslü tütün çubukları yapıldığını kaydetmektedir. Bugün Eskişehir'de yaygın olarak çıkarılıp pipo ve ağızlık yapılan bu taşların adı, lüle taşına dönüşmüştür: "Bu mezkûr taşdan beyâz ve musanna' tütün lüleleri edüp eyle münakkaş ederler kim gûyâ nakş-ı Mânî'dir" (C8-105).

Atina yakınında bir kasaba olan Gördüs Rumlarının Türkçe konuşmasına örnek verirken tütünden bahsetmektedir:

"Bire yâ zavalı vermesin bana bir sipsi tütücük: (Bire yâ zavallı vermez misin bana bir lüle tütüncük)" (C8-125).

Çelebi, Diyarbakır ağzından örnek kelimeler verirken tütün karşılığında "miskine" (C4-38) kelimesini, Boşnakça ile ilgili yazdığı şiirinin bir beytinde de tütün kelimesini kullanmaktadır:

"De yıldırıma **gorom** dahi **snig** kara sovuğa **zima**

De **peç** furun çeneye **korom poloro** yarım tütüne **dema**" (C5-223)

Tütün Üretimi, Alım-Satımı

16. yüzyılın başlarında Osmanlı coğrafyasında tanınmaya başlanan tütün, Evliya Çelebi'nin yaşadığı çağ olan 17. yüzyıla gelindiğinde ciddi anlamda üretim ve alım-satımı yapılan bir ürün hâline gelmiştir. "Tütün ticareti Avrupalı tüccarların getirdiklerini pazarlayan aracılarda başladı. Tarımın başlamasıyla profesyonel bir tüccar grubu meydana geldi. 1649'dan sonraki süreçte tüketim ve tarımın yayılmasına paralel olarak tüccar sayısı arttı.

xviii. yüzyıl başına gelindiğinde çoğunluğu müslüman olan hem bölgesel hem de bölgeler ve şehirler arası tütün ticaretiyle uğraşan bir tüccar grubu vardı” (Yılmaz 2012; 1).

Özellikle Balkan coğrafyasında, bugünkü Kuzey Yunanistan bölgesine rast gelen yörede bulunan Yenice, Zeban, Vetirne, Andrusa kasabalarında yetişen tütünlerden haber vermektedir. Yenice, Mercanos ve Vetirne tütünlerinin rayihası ve kokusunu öven Çelebi, Andrusa ve Zeban tütünlerinin kötü ve ağır koktuğunu kaydetmektedir:

“Tütünü çokdur. Ve duhânının râyihası acâ'ibdir” (Andrusa C8-149).

“Pirinci hâsıl olup Zebân tütünü cihânı dutup cemî'i diyâra Zebân duhânı bundan gider, iri {yapraklı} ve bed râyihalı tütünü olur” (C8-269).

“Ve cümle memdûhâtından Vetirne tütünü misk [ü] amber-i hâm râyihalıdır kim Yenice duhânından latîf misk-bû tütünü olur” (C8-333).

“Bu ılıcaların yanında tütünü meşhûr kasaba-i Mercanos”-Bugünkü Yunanistan sınırları içinde Tırhala yakınları (C8-99).

Anadolu'da ise bugünkü Ege bölgesindeki Menteşe yöresi ön plana çıkmaktadır. Özellikle Milas'taki tütün tarlalarından bahseden Evliya Çelebi, bütün Anadolu'ya tütünün buradan kervan kervan gittiğini kaydetmektedir:

“Ve bu şehrin memdûhâtından cemî'i mahsûlâtı tütündür. Cemî'i deşt ü sahrâsı tütündür. Niçe bin yük bağlanup kârbân olup cemî'i Anadolu'ya tütün bundan müstevlî olur. Ve âb [u] hevâsı gâyet sakîldir. Eşği ve ecinneyi ısıtma dutar (C9-106-Milas) Bu şehri seyr [ü] temâşâ ve ziyâret edüp a'yân-ı vilâyet ile vedâlaşup Milâs sahrâsı içre tütün tarlaları içre bir sâ'at ubûr edüp...

ve bâc u bâzâr ve aded-i ağnâm ve ispençe ve kışla hakkı ve tütün hakkı ve dölüm hakkı ve beytü'l-mâl ve hâss u harâc ve hâne-i avârız el-hâsıl cemî'i tekâlîf-i örfiyye-i şâkkalar cümle Ohri gölü emîninin hükmünde olup...” (C8-318).

Evliya Çelebi'nin tütüne karşı olumsuz bir tavır sergilemesini, Milas şehrini anlatırken de gözlemlemekteyiz. Çelebi, halkın fakir kalmasını ve üzerlerine bir uğursuzluk çökmesini tütün ekip biçmelerine ve tütün satmalarına bağlamaktadır: “Menteşe sancağında paşa hâssıdır, voyvadalıktır. Ve yüz elli akçe şerîf kazâdır ve nâhiyesi (---) kurâdır. Kethudâ yeri yokdur, ammâ serdârı vardır. Ve a'yânı yokdur. Ekseriyyâ halkı fukarâlardır. Üzerlerine nühûset müstevlî olmuş, zîrâ kâr u kisbleri tütün fûrûht edüp ekerler.” (C9-105).

Çelebi, Sina bölgesinde ziyaret ettiği bir kilisede patriğin kendisine tütünlük olarak kullanılan deriden mamul bir torba verdiğinden bahsetmektedir: “Hattâ hakîre bir tütün telatin derisi verdiler kim müşk-i amber-i hâm gibi kokardı” (C9-413).

Evliya Çelebi, Kahire’de Fenâyiler olarak nitelendirdiği kişilerden bahsetmektedir. Yarı çıplak ve evsiz barksız olan bu kişiler, İstanbul’da gizli içki satan “ayaklı” meyhanelere benzemektedirler. Bunlar, içinde pek çok cebi olan ve yaklaşık kırk elli okka gelen hırkalar giyip, değişik içkilerin yanında kahve ve tütün de satmaktadırlar: “Bunlardan sonra tarîk-ı Fenâyiler: Ekseriyâ bunlar bî-pîrehen sîneçâk ve pâ-bürehne ve ser-bürehnelerdir. Ve ba’zıları hırka-i peşmîneler geymişler. Hırkaları kırkar ellişer vukiyye gelir, içlerinde gûnâ-gûn ceybleri vardır me’kûlât [u] meşrûbâtları ve kahve ibrîği ve kahvesi ve tütünü ve nevâleleri cümle hırka içindedir, gûyâ bir ayaklı hücredir. Ekseriyâ bunlar hâne-berdûşândırlar, kande murâd edinse anda yatırlar” (C10-224).

O dönemin önemli ticaret malları içinde tütünün de çoğunlukla sayıldığı görülmektedir:

“Henüz bildim, deyüp, berây-ı maslahat, ‘hay cânım’ deyü öpüşüp, görüşüp bir kebâb-ı kuzu ta’âm yeyüp, ol ân üç yük akçe bârgîre tahmîl edüp on pastav prankona çuka ve elli top atlas ve on top Firengî basma ve on bârgîr yükü tütün ve hakîre iki yüz Venedik altunu..” (C5-304).

Evliya Çelebi, “küffar”la yapılan bir savaş sonunda “ay parçası” güzellerin bir içimlik tütün karşılığında satıldığından şaşkınlıkla bahsetmektedir. Bütün bunlar da gösteriyor ki tütün, döneminin önemli ticaret metalarındandır:

“Ve bu cengde kırk bin Bucak Tatarı Hân-ı âlîşân ile hem-ınân olup ol ecilden guzât-ı zafer-makrûn hadden efvân mâl-ı ganâ’im ile muğtenim oldular. Hattâ bu taburda alınan seksen bin arabalar içinde pençe-i âfitâb maralî ve gazâlî gözlü mizilci yüzlü ve şîrîn sözlü duhter-i pâkîze ahter-i nâ-şüküfte pençe-i âfitâb âfitâbeler esîr oldu kim her birisi Rûm haracı değerken her biri bir lüle tütüne ve birer okka esîrler bey’ olunup” (C5-74).

Çelebi, tütünün doğu veya batıda hemen her coğrafyada ne kadar çok değer verilen bir nesne olduğunu eserinin değişik yerlerinde dile getirmektedir. Özellikle esirlerin bir tutam tütüne karşılık satıldığını anlamaktayız:

“Leh diyârından iki kerre yüz bin Yahûdî esîr çikup birer lüle tütüne kavm-i Tatar Leh çufudu vermişlerdir” (C7-198).

“Eğer konduğun ev sâhibine bir lüle tütün ve yâhûd bir iğne ve iplik verirsen dünyâ kadar hazz edüp sana dahi ziyâde ri’âyet ederler. Ve mâlî ve cânî ve evlâd [u] ensâbı ile yoluna kurbân olurlar.(C7-281-Çerkezistan).

Evliya Çelebi, Mısır’a özgü reyhani adlı bir kamıştan bahsetmektedir ki bundan tütün çubuğu yapıldığını belirtmektedir: “Hayâl ince boğum boğum serâmed kamışdır. Tütün çubuğu ederler” (C10-265)

Evliya Çelebi, Kahire'de tütün içilip tütün satılan altı yüz kırk üç kahvenin yanı sıra bin altmış tütün satıcısı dükkânın varlığından bahsetmektedir, Yine bu işi pazarlayan ve sunan yaklaşık iki bin kişi olduğunu kaydetmektedir: "Altı yüz kırk üç kahvehânede birer tütün satıcı olduğundan mâ'adâ şehri-i Mısır içre bin altmış dükkân-ı duhân-fürûş vardır. Subaşı defterinde mastûrdur. Neferâtları ve dellâlları ile cümle iki bin âdemdir. Kahveciler ile alaya binerler" (C10-190).

Tütünün Yasaklanması

Osmanlı tarihinde tütün yasaklarının en önemlisi ve dikkat çekeni IV. Murat'ın uygulamalarıdır. Padişah'ın bizzat tebdili kıyafetle denetimler yaptığına dair de pek çok hikâyenin anlatıldığı bu yasaklama döneminde, çok sayıda kişinin katledildiği bilinmektedir. Tütün, daha çok bir müskirat olmak yönüyle yasaklanmış gibi algılansa da, kaynaklarda bazı büyük yangınların bunun ateşinden meydana geldiği belirtilmektedir. Dolayısıyla tütünün bu yüzden yasaklandığı ifade edilmektedir. Fakat belki de en önemlisi, tütün içen insanların kahve gibi belli mekânlarda toplaşmaları ve sarayla ilgili dedikodu yapmalarının buna neden olduğudur. Yoksa ciddi anlamda vergi geliri olan tütünün yasaklanması söz konusu olamazdı. "IV. Murad döneminde, 26 Ağustos 1633'teki büyük İstanbul yangını akabinde, 16 Eylül'de tüm kahvehanelerin yıkılmasına ferman çıktı. Üç gün sonra da tütün (duhan-i bed-huy) yasağı ilan edildi. Siyasi dedikoduların odağı sayılan bu yerlerin yangına neden olduğu, ileri sürülen nedenlerden biridir" (İnalçık 2010; 298).

Evliya Çelebi, bu olaya işaret ederek pek çok kişinin bu yasaklama döneminde öldürüldüğünü belirtmektedir: "Bu pâdişâhın etdiği hûnhârlığı bir pâdişâh etmemişdir. Kahvehâneleri ve meyhâne ve bozahâneleri ve tütünü dahi yasak edüp niçe yüz bin âdemi ol bahâne ile her gün yüzer, ikişer yüzer âdemi katl ederdi" (C1-104).

Çelebi, İstanbul'un mukallitlerini anlatırken, insanların en çok tütün yasağı ile ilgili esprilere güldüğünü belirtmektedir: "**Mukallid Çöğürçü Sarı Celebi:** Hakkâ ki çöğürde külliyyât sâhibi olup ilm-i taklîd-i letâyifde Nasreddîn Hoca kendi idi. Ve buna mahsûs Boğuk Kapudan ve Mustafâ Korsa taklîdi ve Rûmeli Hisârı dizdârı taklîdi ve Tiryâkî Ağazâde, tütün içerken Sultân Murâd Hân basdığı taklîdi hummûs-ı Nahşivânî-misâl taklîdleridir kim âdem gülmeden gaşy olur" (C1-346).

Tütün içmenin yangınlara sebebiyet verdiği, özellikle de barut ve benzeri cephanelerin yakınında ateşe bağlı işlerin yapılmasının yanı sıra tütün içilmesinin kolluk güçlerince engellendiği, hatta duyurularda rağmen tütün içenlerin çubuklarının muhafızlar tarafından kırıldığı belirtilmektedir: "'Kardeşler, tütün içmen. Ve usta kazancı ve usta demirci, âteş yakman' deyü tenbîh ederek ubûr ederler. {Ol gün ol sokaklarda bir kimse duhân içemez ve bir demirci ve kazancı ve kuyumcu ve çilingir dükkânlarında âteş yanup işleyemezler. Ve bir şâhrâh üzere olan hânelerde dahi ol gün âteş yanmayup kimse evinde duramaz. Azîm derd-i serdir kim niçe bin at yükü âteş-i gazab geçer.} Andan yükler katâr katâr yürümeğe başlar. Her birinin yanında birer âdem elinde deyeneğiyle çarparak halkı urarak tütün çubukların kırarak bu üslûb üzere ubûr ederler" (C10-237).

Evliya Çelebi, aynı şekilde İstanbul Yenikapı'daki cephanelerin bulunduğu yerlerde de tütün içmenin yasak olduğundan bahsetmektedir: “Der-i devlete geldikde Silivrikapusu'ndan Yenikapu'ya varınca kal'a dîvârında ne kadar üstü örtülü çâr-kûşe kubbe-i azîmler var ise anlara der-mahzen edüp leb-ber-leb niçe kerre yüz bin şedde bârûd-ı siyâhlar ile memlûdur. Her birinde beşer onar müstahfızân-ı cebeciyân vardır. Ne kâdirler kim ol mahalle karîb bir kimesne duhân içe” (C1-288).

Evliya Çelebi, barutların tutuşması tehlikesinden dolayı görevlilerin ve muhafızların tütün içemediğinden bahsederken, tütünle ilgili başka bir tespit ve hükümde bulunmaktadır. Çelebi, tütün içmenin, Müslümanların hayatına sonradan giren âdetlerden, yani 'bid'at' olduğunu söylemektedir. Bid'at, olumlu âdetlerin yanı sıra, daha çok olumsuz âdetler ve gelenekler için kullanılmıştır: “ve bir hüddâm bu kal'ada bârûd-ı siyâh havfinden duhân nâm bid'ati içemez” (C6-151).

Çelebi, bir Macar kalesi içindeki cephanenin tütün ateşinden kaynaklanan infilâkından haber vermektedir: “Andan Uyvar içre atılan lağımın asl [u] fer'in su'âl etdik. Meğer cemî'i tabyalardaki şedde şedde bârûdları bir yere yığup altı aded tabyaların altlarındaki bârûdhâne hazînelerine götürmek sadedinde iken bir mel'ûn herîf kesîf şûrb-i duhân ederken mukaddemâ pâymâl-i rimâl olan bârû[d] üzre âteş-i duhân düşüp yerdeki bârûd yanarak bir püşte gibi yığılmış bârûda isâbet edince bu kadar tecemmülât [u] mühimmât ve bu kadar levâzımât ve benî Âdem [ve] hayvânât helâk olmasının sebebi ol imiş” (C6-205).

Yine Aktabya'da tütün ateşinden kaynaklanan patlamadan haber vermektedir: “Meğer Aktabya üzre küffâr-ı zû-nâr tütün içerlerken bir şerâre-i nâr bârûd fıçalarına isâbet edüp âteş-i Nemrûd cümle küffârı ender havâ mu'allakasin edüp tuyûr-ı ebâbîl gibi ber-havâ tayerân edüp murg-ı semender-vâr âteş-i Nemrûd içinde kalup cümle kebâb oldular” (C6-202).

SONUÇ

Osmanlı ve mücavir coğrafya ile ilgili çok değişik ülke ve şehirleri gezerek buraların soyut-somut, maddi-manevi kültürel özelliklerini Seyahatnâme adlı eserinde kaydeden Evliya Çelebi, on yedinci yüzyıl toplumlarının ve insanların hayatına dair önemli tespitlerde bulunmuştur. Coğrafi özelliklerden şehirleşmeye, nüfus yapılarından inanç sistemlerine, giyim-kuşamdan yeme-içme kültürüne, dil özelliklerinden eğlence kültürüne kadar pek çok değişik hususu gözlemleyerek kayıt altına almıştır. Dolayısıyla Seyahatnâme sıradan basit bir gezi eseri olmayıp aynı zamanda bir gözlem, bir tespit, bir teşhis, bir tahlil kitabıdır.

Seyahatnâme'nin ciltleri arasında gezinirken dikkati çeken önemli hususlardan birinin de tütüne dair olduğu gözlenmektedir. Çelebi, tütün ürünü ve bu ürünün etrafında oluşan ticari, sosyal, siyasi, dinî gelenek ve algıları ayrıntılı şekillerde değişik anekdotlarla anlatmıştır. Bu anekdotlardan anlaşıldığına göre tütün, Osmanlı ve mücavir toplumlarda bir keyif maddesi olarak telakki edilmektedir. Çelebi'nin ısrarla bu ürünü kullanmadığından bahsetmesi, onu şarap ve benzeri haram addedilen içeceklerle anması, onu dinen haram kategorisinde değerlendirdiğinin göstergesidir. Yine o, IV. Murat'ın tütünü yasaklamasının, dinen haram olması yönünden çok, bunu içenlerin başta kahvehaneler olmak üzere belli mekânlarda toplanması ve saltanat için tehlike arz etmesine bağlamaktadır. Tütünün yasaklanmasının bir diğer yönünü ise, değişik zamanlarda bazı bölgelerde tütün içiminden kaynaklanan ciddi yangınların çıkması ile izah etmektedir.

Çelebi, Osmanlı coğrafyası içinde pek çok yörede tütün ekimi yapıldığı, dolayısıyla ciddi bir ticari yönünün olduğunu da aktarmaktadır. Tütün ürünlerine talebin yoğun olması onun çok önemli bir ticari girdisinin de olduğunu göstermektedir. Özellikle Osmanlı mali sistemine vergi yönünden önemli katkılar sağladığı anlaşılmaktadır. Yine tütüne bağlı yan ürünler olan ağızlık (çubuk), lüle taşı, tütün kesesi gibi malzemeler bu ticaretin diğer boyutlarını göstermektedir.

KAYNAKLAR

Aksın, A.-Demir, K. (2019); "Bitlis Çevresinde Tütün Ziraati (1885-1910)", Tarihî ve Kültürel Yönleriyle Bitlis, Kalkan Matbaacılık, Ankara.

Barış, Y. İzzettin ; "Tütün Kullanımının Tarihçesi" www.toraks.org.tr > [Tütün Kullanımının Tarihçesi-I Baris \(27.02.2020\)](#)

------(1972); Sigara ve Gençlik, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara

Başol, E.-Can S.(2015); "Tütün Tüketiminin Ekonomik Etkileri ve Tütün Kontrol Politikaları Üzerine Bir İnceleme"
BJSS Balkan Journal of Social Sciences / Balkan Sosyal Bilimler Dergisi Vol/Cilt: 4, No/Sayı:7.

Bilir, Nazmi (2011); Dünyada ve Türkiye'de Tütün Kullanımı Epidemiyolojisi, [https://docplayer.biz.tr/675704-Dunyada-ve-turkiye-de-tutun-kullanimi-epidemiyolojisi\(05.03.2020\)](https://docplayer.biz.tr/675704-Dunyada-ve-turkiye-de-tutun-kullanimi-epidemiyolojisi(05.03.2020))

Evliya Çelebi, (2007); Seyahatnâme I-X (Haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman,Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

İnalçık, Halil (2010); Has-Bağçede Aş u Tarab, Nedimler, Şairler, Mutribler, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.

Yılmaz, Fehmi (2012); "Tütün" TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul.

(www.msxlab.org/forum/tarih/14436-tutunun-tarihi.html)

